

Joachim Bahlcke, *Kalwinizm i Jednota Braci Czeskich w Europie Środkowej i Środkowo-Wschodniej. Studia na temat społecznego i kulturowego znaczenia wyznania reformowanego w okresie wczesnonowoczesnym*, red. R. Mnich [na stronie tytułowej i redakcyjnej brak informacji o tłumaczu], Berlin–Siedlce 2017, Pracownia Comeniologii i Badań Interdyscyplinarnych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Deutsche Comenius-Gesellschaft, Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego Stowarzyszenie (Labyrinthi, t. 4), ss. 270

Recenzja wcześniej publikowanych w czasopismach i pracach zbiorowych, a obecnie zebranych oraz przełożonych na język polski studiów Joachima Bahlckego stanowi pewne odstępstwo od reguły, która nakazuje czasopismom naukowym publikowanie opinii na temat pierwodruków, a nie przekładów czy przedruków. Mam nadzieję, że będzie to tylko wyjątek, który potwierdzi powyższą regułę, a jego usprawiedliwieniem jest przede wszystkim znaczenie prezentowanych tu wyników badań oraz to, że nigdy wcześniej nie były publikowane jako zbiór studiów.

Joachim Bahlcke, który uzyskał doktorat jako uczeń zmarłego niedawno Gottfrieda Schramma, od 2003 r. jest profesorem uniwersytetu w Stuttgarcie, gdzie w Instytucie Historycznym kieruje Katedrą Historii Wczesnonowoczesnej. W jego rozległym spectrum zainteresowań badawczych dwa kierunki mają szczególne znaczenie dla polskiej historiografii: społeczno-polityczne i ustrojowe dzieje Europy Środkowo-Wschodniej oraz historia wschodnich terytoriów Rzeszy Niemieckiej z uwzględnieniem relacji niemiecko-czeskich i niemiecko-polskich w epoce nowożytnej. Książki i artykuły Joachima Bahlckego, a także opracowywane i inspirowane przez niego prace zbiorowe oraz wydawnictwa źródłowe mają istotne znaczenie dla postępu badań historycznych nad dziejami Śląska oraz stosunkami polsko-niemieckimi w obszarze kultury i polityki. Na wydawcach wyboru przetłumaczonych na język polski prac tego uczonego spoczywa zatem poważna odpowiedzialność, a efekty ich zabiegów zasługują na uwagę i odpowiedzialną krytykę.

Recenzowana praca ukazała się z adresem Berlin–Siedlce, ponieważ jedną z instytucji sprawczych jest mająca siedzibę w Berlinie Deutsche Comenius-Gesellschaft. Pozostałe instytucje i wydawca – Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego – związane są z siedleckim środowiskiem naukowym skupiającym się wokół tamtejszego Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego. Jak wynika z przygotowanego dla potrzeb tej edycji autorskiego wstępu, zatytułowanego *Perspektywy porównawcze historii religijnej Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej. Kilka uwag na temat celu niniejszego zbioru esejów* (s. 7–15), celem edycji jest zapoznanie polskiego

czytelnika z reprezentatywnymi dla szerszego nurtu niemieckiej historiografii współczesnej badaniami, tak wyraźnie odmiennymi od wcześniejszych ujęć pisanych z niemieckiej, a często i nacjonalistycznej perspektywy. Inicjatywę tę podjął i zrealizował (jako redaktor edycji) dr hab. prof. UPH w Siedlcach Roman Mnich, dyrektor tamtejszego Instytutu Neofilologii i Badań Interdyscyplinarnych.

Na recenzowany zbiór składa się wspomniany wyżej wstęp, trzynaście tekstów naukowych ułożonych w trzech grupach tematycznych, streszczenie ich zawartości w języku angielskim, informacje o miejscu pierwotnej publikacji oraz indeksy: nazwisk i miejscowości. Książka wydana została w twardej oprawie, opatrzonej podobizną strony tytułowej *Historia consensus Sandomiriensis inter evangelicos Regni Poloniae et M. D. Lithuaniae...* – jednego z dzieł Daniela Ernesta Jabłońskiego, postaci intensywnie badanej przez Joachima Bahlckego. Warto też zwrócić uwagę na to, że udostępniane w języku polskim teksty są wynikiem badań z lat stosunkowo niedawnych. Dwa najstarsze opublikowano pierwotnie w latach 1997 i 1998, większość ukazała się w ostatnich kilkunastu latach – ostatni w 2016 r.

W pierwszej części zbioru, zatytułowanej „Przestrzeń jako kategoria historii kościoła i religii” znalazły się cztery teksty. Pierwszy, pt. *Jednota Braci Czeskich a reformacja kalwińska w Europie Wschodniej* (s. 19–31), jest przeglądownym zarysem dziejów nowożytnego protestantyzmu, a w szczególności jego reformowanego (kalwinistycznego i czesko-braterskiego) nurtu w Europie Środkowo-Wschodniej, głównie na ziemiach Rzeczypospolitej, na Węgrzech i w Czechach. Jest to dobre wprowadzenie do lektury kolejnych opracowań.

Następne studium, pt. *Podpory śląskiej kultury wolnościowej. Brzesko-legnicka dynastia Piastów we wczesnym okresie nowożytnym* (s. 33–47), dotyczy już Śląska, którego dzieje są szczególnym obiektem badawczych zainteresowań Bahlckego. Jest to krótki, choć informacyjnie bardzo „gęsty” zarys dziejów ostatniej już (Piastowie cieszyńscy wymarli w 1625 r.) gałęzi śląskich Piastów panujących na Legnicy, Brzegu i Wołowie – w linii męskiej wymarłej w 1675 r. Już w XVI w. książęta legnicy opowiedzieli się po stronie reformacji luterańskiej, a w początkach XVII w. przyjęli wyznanie ewangelicko-reformowane. Szczególnie interesujące wydają się ustalenia Autora dotyczące narastającej w XVII w. i kontynuowanej po 1675 r. dobrej legendy książąt legnickich, których śląscy uczeni i panegiryci sławili z uwagi na ich pochodzenie oraz zasługi dla ochrony śląskiej odrębności i tożsamości.

Kolejne opracowanie zatytułowane zostało *Solidarność w wierze a opinia publiczna. Reakcja na dyskryminację religijną i prześladowania w Europie Środkowo-Wschodniej* (s. 49–63). Poświęcone zostało podejmowanym przez środowiska protestanckie próbom przeciwstawienia się postępowi najpierw kontrreformacji, a następnie rekatolicyzacji i katolickiej konfesjonalizacji w XVII i XVIII w. Dyskusyjna wydaje się tylko wstępna teza Autora, który stwierdza, że kontrreformacja szerzyła się w Europie Środkowo-Wschodniej „od XVII wieku”. W Rzeczypospolitej szlacheckiej początki

akcji kontrreformacyjnej wspieranej przez władzę królewską datujemy już na koniec lat siedemdziesiątych XVI w. Po krótkiej charakterystyce sytuacji protestantów w epoce forsowanej głównie przez władze habsburskie rekatolicyzacji Autor skoncentrował się na interesującym problemie wsparcia, jakiego polskim, litewskim, czeskim i węgierskim współwyznawcom udzielały władze Brandenburgii-Prus. Akcja ta, w której na początku XVIII w. ważną rolę odgrywał Daniel Ernest Jabłoński, jest dla nas szczególnie interesująca z uwagi na znaczenie tzw. sprawy dysydenckiej w przygotowaniach do pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej.

Ostatni tekst w pierwszej części zbioru to obszerne opracowanie zatytułowane *Turbulatores tranquillitatis publice? O wolności religijnej reformowanych na Śląsku w kontekście ugody altransztadzkiej z 1707 roku* (s. 65–96). O ile okoliczności, w jakich na skutek szwedzkiego nacisku na Wiedeń śląscy luteranie uzyskali poważne korzyści w zakresie swobody kultu publicznego („kościół łaski”) są dobrze znane, o tyle prowadzona przy tym intensywna, choć bezskuteczna akcja na rzecz podobnych ulg dla nielicznych śląskich kalwinistów była do tej pory słabo rozpoznana. Autor przedstawił ich sytuację prawną po 1648 r., stosunki z luteranami oraz przebieg międzynarodowej akcji środowisk protestanckich na ich rzecz po 1707 r. Szczególnie interesująca wydaje się wyraźna niewspółmierność pomiędzy intensywnością tych koordynowanych głównie przez władze pruskie zabiegów a realnym znaczeniem nielicznego i rozproszonego środowiska śląskich ewangelików reformowanych.

Część druga książki zatytułowana została „Historia wzajemnych relacji i badania porównawcze”. Znajdujemy tu pięć tekstów poświęconych głównie problematyce stosunków pomiędzy różnymi środkowoeuropejskimi środowiskami ewangelickimi. Pierwsze opracowanie, zatytułowane *Kalwinizm, kulturowe wpływy i stanowe ruchy wolnościowe w Czechach i na Węgrzech (1570–1620)* (s. 99–116), opublikowane pierwotnie w języku angielskim, poświęcone jest ciekawemu problemowi znaczenia kalwinizmu, a szczególnie jego „teologii politycznej”, czyli przede wszystkim prawa do oporu oraz usprawiedliwienia obrony wolności stanowych w konfrontacji z Habsburgami. Wykorzystując niemiecką, czeską i węgierską literaturę historyczną dotyczącą sytuacji politycznej krajów Korony św. Stefana i Korony św. Wacława na przełomie XVI i XVII w., Autor dokonał interesujących porównań i przedstawił wiele interesujących ustaleń na temat recepcji na tychże terenach kalwinizmu, a przede wszystkim jego wpływu na kulturę polityczną broniących swych uprawnień stanów czeskich i węgierskich.

Kolejne studium – *Komunikacja religijna, dyplomacja podróżna, tworzenie się obozów politycznych. O znaczeniu kalwińskiego teologa Abrahama Scultetusa w relacjach pomiędzy Śląskiem a Palatynatem Reńskim ok. 1600 r.* (s. 117–143) – wyraźnie koresponduje z poprzednim tekstem. Prezentacja postaci pochodzącego ze Śląska nadwornego kaznodziei i doradcy reformowanego elektora Palatynatu Fryderyka V, w latach 1619–1620 elekcyjnego

króla czeskiego, zwraca uwagę na rolę, jaką emigranci ze Śląska odegrali w tej epoce w stolicy Palatynatu – Heidelbergu, czyli najważniejszym ówczesnie ośrodku niemieckiego kalwinizmu. Joachim Bahlcke na przykładzie Scultetusa ukazuje wpływ, jaki stosunkowo nieliczna grupa dobrze wykształconych reformowanych teologów, tworząca swoistą „międzynarodówkę” tego wyznania, wywierała u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII w. na środkowo-europejską politykę. Podsumowując ustalenia, Autor zgadza się z wcześniej sformułowaną tezą Heinza Schillinga, który w tej epoce w środowiskach reformowanym i katolickim dostrzegał gotowość do łączenia roszczenia do głoszenia wyłącznej prawdy religijnej z forsowaniem jej w polityce z użyciem przemocy.

Następne opracowanie to krótki tekst pt. *Czy „Czechy otrzymają ustrój taki jak Niderlandy?” Czesko-palatynski eksperyment założenia państwa w europejskiej perspektywie* (s. 145–152). Problem postawiony przez Autora jest bardzo interesujący – dotyczy ewentualnego przyszłego kształtu ustrojowego czeskiego państwa stanowego pod władzą reformowanych Wittelsbachów z Palatynatu. Rywalizacja pomiędzy zwolennikami forsowanego przez Habsburgów ustroju z silnym elementem monarchicznym a popierającymi konfederacyjny system władzy stanowej, który mógł ewoluować ku republikanizmowi na wzór Zjednoczonych Prowincji Niderlandów Północnych, rozstrzygnęła się ostatecznie 8 listopada 1620 r. w bitwie na Białej Górze, ale samo pytanie o tendencje polityczne i projekty ustrojowe w Cechach jest niezwykle ciekawe. Niestety, Autor nie dysponował dostateczną liczbą źródeł wytworzonych przez elity czeskiego powstania stanowego, by przeprowadzić przekonującą analizę panujących w tym środowisku tendencji politycznych.

Studium zatytułowane *Polityka wyznaniowa i interesy państwa. O funkcji brandenbursko-pruskich interwencji na korzyść węgierskich protestantów po pokoju westfalskim* (s. 153–160) mogłoby znaleźć się w pierwszej części recenzowanego zbioru, nawiązuje bowiem do problematyki dwóch pomieszczonych tam tekstów. Autor przedstawił pokrótce rolę *Corpus Evangelicorum* jako reprezentanta interesów protestantów w systemie politycznym Rzeszy po 1648 r., a następnie skupił się na akcji władz brandenburskich na rzecz węgierskich protestantów poddanych represjom po 1670 r. Ostatnie fragmenty dotyczą efektownego sukcesu tej polityki, czyli interwencji Fryderyka II przeciw wydanej w 1750 r. pracy biskupa Veszprém Mártona Padányi Biró *Enchiridion de fide*. Odmawiająca tolerancji dla ewangelików książka została w wyniku dyplomatycznej akcji Prus skonfiskowana, a kariera biskupa Biró legła w gruzach. Różna skuteczność pruskich interwencji w końcu XVII i w połowie XVIII w. odzwierciedla oczywiście rosnące znaczenie Berlina w europejskiej polityce, a szczególnie w stosunkach z Wiedniem po wojnach śląskich.

Kolejne opracowanie, pt. *Komunikacja religijna w trójkącie Berlin-Leszno-Herrnhut. Zinzendorf, odnowiona Jednota bracka i stosunek do polskiej galezi Jednoty brackiej w pierwszej połowie XVIII wieku* (s. 161–176), poświęcone

jest stosunkom pomiędzy Nikolausem von Zinzendorfem jako protektorem (potem biskupem) braci morawskich z Herrnhut a seniorem zagranicznym (biskupem) Jednoty czesko-braterskiej, urzędującym w Berlinie jako kaznodzieja dworu pruskiego, zasłużonym irenikiem ewangelickim Danielem Ernestem Jabłońskim. Geneza i rozwój pietystycznego ośrodka w Herrnhut są dobrze zbadane i trudno byłoby wniesić tu coś nowego. Wobec tego Autor skupił się na roli Jabłońskiego jako berlińskiego protektora Zinzendorfa, a przede wszystkim wykorzystał akta braci czeskich dla przedstawienia zmienności i zasadniczo negatywnego stosunku zdominowanych wówczas przez kalwinistów władz Jednoty czesko-braterskiej w Lesznie do ośrodka w Herrnhut, postrzeganego jako odnowiona Jednota czesko-braterska.

Trzecia część zbioru cennych studiów Joachima Bahlckego zatytułowana została „Jednostka a struktura”. Zgromadzono w niej cztery opracowania, z których trzy mają wyraźnie biograficzny charakter. Jednak pierwszy z tych tekstów, pt. *Komeński – Figulus – Jabłoński. Rodzina środkowoeuropejska pomiędzy ojczyzną a uchodźstwem* (s. 179–193), dotyczy odmiennego zagadnienia. Na przykładzie pastorskiego rodu, który wydał tak wybitne postaci jak Komeński i jego wnuk Figulus Jabłoński, Autor przedstawił trudne losy zwolenników wyznania ewangelicko-reformowanego w Europie Środkowo-Wschodniej w XVII i pierwszej połowie XVIII w. Prześladowanie, ucieczka, konspiracja i emigracja była częstym zbiorowym doświadczeniem duchownych reformowanych i czesko-braterskich w tej części Europy, być może porównywalnym tylko z losami francuskiego duchowieństwa ewangelicko-reformowanego po odwołaniu edyktu nantejskiego przez Ludwika XIV w 1685 r. Paradoksalnie doświadczenia te wydawały też pozytywne owoce – duża ruchliwość wspomagała budowanie sieci komunikacyjnych, dawała doświadczenie w radzeniu sobie z problemami, skłaniała do szacunku dla wykształcenia traktowanego jako niezbywalny kapitał społeczny. Dobrym przykładem ukazującym pozytywne strony emigranckiego bytu jest Daniel Ernest Jabłoński i jego rodzina. Własnym wysiłkiem i talentami uzyskał on istotną pozycję w Europie – wchodzącej już wyraźnie w epokę oświecenia – i potrafił część tego dorobku przekazać potomkom.

Ostatnie trzy teksty zbioru mają – jak to już sygnalizowano – czysto biograficzny charakter. Pierwszy, pt. *O „szerzeniu prawdziwej nauki chrześcijańskiej” dla „dobrobytu” i „pomyślności ojczyzny”. Życie i dzieło Joachima vom Berge (1526–1602) śląskiego humanisty i prawnika* (s. 195–212), to ciekawe i bogate materiałowo opracowanie poświęcone tak charakterystycznej dla formacji późnego humanizmu postaci uczonemu i administratorowi, który osiągnął wysoką pozycję społeczną i materialną w służbie Habsburgów i ich śląskich władz. Śląski humanista, podróżnik i bibliofil, prawnik, dyplomata i administrator wyznania ewangelicko-reformowanego w służbie Habsburgów to zjawisko charakterystyczne dla schyłku XVI w., później już znacznie mniej częste. O tej zmianie w stosunkach wyznaniowych świadczą też losy fundacji, którą Joachim vom Berge powołał dla wspierania edukacji śląskiej

młodzieży ewangelickiej, a która po jego śmierci przejęta została decyzją władz zwierzchnich przez katolików.

Kolejne opracowanie, pt. *Daniel Ernest Jabłoński (1660–1740). Solidarność w wierze, unia kościelna i wczesne oświecenie* (s. 213–238), to popularne ujęcie biografii wspomnianego tu już wielokrotnie ulubionego bohatera naukowych dociekań Joachima Bahlckego. Prezentując krótki zarys biografii Jabłońskiego, Autor skupił się na jego działalności w zakresie pomocy współwyznawcom w Europie Wschodniej, akcji na rzecz zjednoczenia trzech wyznań ewangelickich: ewangelicko-reformowanego, luteranizmu i anglikanizmu, a wreszcie roli Jabłońskiego jako przedstawiciela ideologii wczesnego oświecenia.

Ostatnie studium stanowi ciekawe i pożyteczne dopełnienie poprzedniego opracowania. Tekst zatytułowany *Kierownictwo kościelne polskiej gałęzi Jednoty brackiej. Życie i dzieło seniora brackiego Christiana Sitkoviusa (1682–1762)* (s. 239–250) to pierwsze tak kompetentne i dobrze osadzone w materiale źródłowym opracowanie życiorysu urzędującego przez wiele lat w Lesznie seniora Jednoty Braci Czeskich. Sitkovius zasługiwał na to nie tylko jako wieloletni współpracownik i korespondent Jabłońskiego, ale także zwierzchnik polskiej Jednoty Braci Czeskich, czyli wielkopolskiego Kościoła ewangelicko-reformowanego w najcięższym dla polskich ewangelików okresie. Życiorys seniora Sitkoviusa uzupełniony został przez wykaz jego dzieł wydanych drukiem i informację o pozostawionej w rękopisach spuściźnie.

Kończąc, stwierdzić trzeba, że zamieszczone w tym zbiorze teksty Joachima Bahlckego reprezentują dobry poziom naukowy, z małymi tylko wyjątkami oparte są na solidnych kwerendach w źródłach i literaturze, a przede wszystkim poruszają problematykę ważną, interesującą oraz słabo – szczególnie w polskiej historiografii – rozpoznaną. Właściwie jedyną dyskusyjną cechą, i to tylko niektórych z prezentowanych tu studiów, jest konstrukcja, która nie zawsze ułatwia czytelnikowi śledzenie myśli Autora.

To wszystko, co można powiedzieć dobrego o recenzowanym wydawnictwie, a co jest wyłączną zasługą Autora. Jednak cały potencjalny pożytek poznawczy z publikacji zbioru jego studiów w polskim przekładzie zniweczyły poważne błędy polskich wydawców. Przede wszystkim teksty zostały źle i nieporadnie przetłumaczone – tłumaczowi zabrakło kompetencji filologicznych, historycznych i stylistycznych – sama znajomość języka obcego nie wystarczy, by tłumaczyć teksty naukowe. Nie dziwi więc brak nazwiska tłumacza na stronach tytułowej i redakcyjnej – bez żadnej przesady przywołać można tu bowiem włoskie powiedzonko *traduttore – traditore*. Na ten poważny niedostatek nałożyła się jeszcze bardzo zła redakcja wydawnicza. Należałoby poświęcić co najmniej drugie tyle miejsca na omówienie poważnych błędów językowych, stylistycznych, terminologicznych oraz niekonsekwencji, a wreszcie bez liku pomyłek literowych, budzących podejrzenie, że książka ukazała się bez korekty. Za wszystkie te kompromitujące niedostatki odpowiedzialny jest redaktor naukowy i wydawcy tomu.

W efekcie wyżej sygnalizowanych niekompetencji i zaniedbań polska publikacja części ważnego dorobku naukowego Joachima Bahlckego może mieć dla polskiego historyka zainteresowanego prowadzonymi przez niego badaniami jedynie wstępne znaczenie orientacyjne. By jednak w pełni skorzystać z jego ustaleń, analiz oraz też niezbędna będzie lektura tych tekstów w języku oryginału.

A wydawcom, którzy w tym wypadku nie stanęli na wysokości zadania i nie sprostali ciężącej na nich odpowiedzialności, polecić można jako bardzo im potrzebny wzór do naśladowania przekłady od kilkunastu lat wydawane w serii Poznańska Biblioteka Niemiecka przez Wydawnictwo Poznańskie.

Wojciech Kriegseisen

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN
Warszawa